

"ויוך את המצרי" - מדרש שהובן שלא כהלכה והערה על פרשנותה של נחמה ליבוביץ' ז"ל

הקדמה
הוויכוח בין הקב"ה לבין משה לקראת מותו
האם לדעת המדרש הריגת המצרי הייתה חטא?
גישת נחמה ליבוביץ' לנושא
יחסי יהודים-גויים לאור מדרש זה
דברי סיום

הקדמה

עניינו של מאמרנו הוא בחשיפת שגיאה פרשנית לקטע מרכזי במדרש פטירת משה רבנו¹, המכיל דו שיח מורכב וארוך בין משה לבין הקב"ה, ובו בכאב גדול מערער משה הן על מותו הקרוב והן על הגזירה שלא ייכנס לארץ. הפירוש השגוי של המדרש הזה, כפי שיבואר להלן, הינו יותר מליקוי פרטי - הוא בבחינת בנין אב לטעויות דומות הכרוכות בתפיסת חלק מהיהודים את עצמם ואת אומות העולם.

הוויכוח בין הקב"ה לבין משה לקראת מותו

בחילופי הדברים בין הקב"ה למשה רבנו במדרש הנזכר נכללו מגוון עניינים שלא נדון בהם כאן, כמו: א. החשש מפגיעה בכבודו של יהושע. ב. המעלות הרמות והכבוד הגדול להן זכה משה בחייו. ג. החשש שישראל יטעו במשה ויעשוהו אלוה. ד. התועלת הרוחנית הגדולה הצפויה לעם ישראל אם יישאר משה עימם בארץ ישראל

בהמשך מציג המדרש היבט נוסף:

אמר לו הקב"ה, משה בן מי אתה? א"ל, בן עמרם. א"ל, ועמרם בן מי הוא?... וקתה בן מי הוא, א"ל, בן לוי. א"ל, וכולם ממני יצאו? א"ל, מן אדה"ר. א"ל, נשאר מהם שום אדם חי? א"ל, כולם מתו. א"ל הקב"ה ואתה רוצה לחיות? א"ל, אדם הראשון גנב ואכל מה שלא רצית וקנסת עליו מיתה, ואני גנבת כולם לפניך?...

1 בתוך 'בית המדרש' לאהרן יעללינק חדר שני, לבוב תרכ"ה, נדפס באוצר מדרשים ליהודה אייזנשטיין נויארק תרע"ה חלק ב עמ' 361 והלאה, וממנו יובאו המובאות דלהלן. נוסח כמעט זהה נדפס במהד' במברגר את וואהרמן 1938.

2 עמ' 363 (שם).

הקב"ה פורט בפני משה את שמותיהם של אבותיו ואבות אבותיו, כולם צאצאיו של אדם הראשון, שכולם מתו לבסוף. משה משיב בטענה שאורח חייו זך יותר בהשוואה להתנהלותם של כל הדמויות הללו, ולכן אינו חייב למות. וכאן בא ההמשך:

אמר לו הקב"ה, כלום אמרתי לך שתהרוג את המצרי? א"ל, ואתה הרגת כל בכורי מצרים, ואני אמות בשביל מצרי אחד? א"ל הקב"ה, ואתה דומה אליי, ממית ומחיה, כלום אתה יכול להחיות כמוני? ולא תזכור כמה כבדתיך, אמרת לי קומה ה' וקמת... וגם בשבילך שינתי מעשה שמים וארץ...

תיאורי כבודו של משה בפי הקב"ה, תופסים למעלה מ-250 מילים, והמגמה בהרחבתם לצבעיהם ולגווניהם היא להביא את משה לידי השלמה עם מיתתו הקרבה, שהרי זכה בשפע חיים נשגבים.

עתה "חזר משה והודה על הכל, ואמר לפניו, רבש"ע, גידלתי, והרבה טובות עשית עמדי... אלא דבר אחד אני מבקש ממך, שאעבור את הירדן". משה מודה על הטובה, אך לא מודה שעשה חטא כלשהו. כאן בשלב המכריע נוקט הקב"ה קו 'בלתי קונבנציונאלי':

משה, שתי שבועות נשבעתי, אחת שלא תיכנס לארץ. ושנית שלא אכלה את ישראל. אם רצונך שאעבור על השבועה ותיכנס לארץ, גם כן אעבור על השבועה ואכלה את ישראל.

תגובתו של משה היא: "רבש"ע, בעלילה אתה בא עלי לתפוס חבל בשני ראשיו? יאבד משה ואלף כיוצא בו ולא תאבד נפש אחת מישראל". שוב, משה אינו מודה בכלום, אך מצהיר שבהינתן שתי הברירות הקשות יבחר באיבוד נפשו שלו, כדי שלא יאבדו נפשות מישראל.

אף בזה לא נסתיים העניין, ומשה מוסיף ומתמקח: "רבש"ע, מה יאמרו הבריות, רגליים שדשו ברקיע וידיים שקיבלו תורה והפה שדיבר עם ה' ימות?" אולם אלוקים לא 'משתכנע', ומשה נאלץ להכין עצמו לפטירתו הקרובה.

האם לדעת המדרש הריגת המצרי הייתה חטא?

הארה מרכזית ראשונה: במילים בולטות מציף מדרש זה את חטא אדם הראשון כפגם יסודי בבריאה, אשר בעקבותיו נגזר על בני האדם כולם למות. הקב"ה מציב זאת כנימוק (או כסיבה) בהא הידיעה לפטירתו הצפויה של משה. משה מבקש להפקיע את עצמו מהגזירה הכללית, בטענה שאורחות חייו נאים ומזוככים יתר על מעשיהם של אדם הראשון, אברהם, יעקב וכו'. יושם לב; הקב"ה אינו מאשים את משה בחטא, ומעיקרא משה אינו בבחינת **נאשם**. השאלה הנדונה בזה אינה האם הריגת המצרי נחשבת לחטא אשר בגינו ראוי משה להיענש בקיצור ימיו וכדומה,

אלא האם עומדת למשה זכות בלעדית לפוטרו מגזירת המוות הכללית הגורפת, ולהוסיף על מספר ימי חייו הטבעיים.

הארה מרכזית שנייה: השיח הנפרש בפנינו הוא לא הליך שיפוטי מקובל המכיל חילופי דברים בין שופט לנאשם - אלא דו שיח רגשני כמו בין ידידים. בורא העולם פועל לפיכך את האיש שלא קם נביא כמותו, ועתה הוא מתפלל ומפציר "אעברה נא". שוב ושוב יוצאת התחינה מפי משה ומלבו הדואב, והקב"ה משיב במענה רך, כידיד נפש, כְּאֵב לבנו, ומניח רטייה צוננת על נפשו הרוותחת של משה, כדי להקל על רגעיו האחרונים טרם פרידתו מהעולם.

מספר נקודות תומכות בטענה שלא במעין הליך שיפוטי עסקינן:

א. שופט הפוסק דינו של נאשם לא יוסיף תיכף לאחר פסיקת הדין לגולל באריכות את סיפור חייו המופלאים של הנאשם, בניסיון לשכנעו שעליו להסתפק בחיים העשירים ולקבל בהכנעה את סיומם הצפוי. אולם ה' עושה זאת בפרוטרוט, עם שימוש בו' החיבור, " ולא תזכור כמה כבדתיך?".

ב. משה מתווכח למול ה' "ואתה הרגת כל בכורי מצרים"... הייתכן שמשה, הנביא הגדול, הענוותן, איש המעלה, יתפלפל כנגד אלוקים השופט, בניסיון לערער את גוף האשמה מעיקרה ומיסודה? גם סגנון הטענה אינו ראוי.

ג. שופט בבואו לפסוק לחובתו של נאשם נוהג להתנסח בתיאור ישיר ונחרץ של מעשה החטא, ולא באורח עקיף: "כלום אמרתי לך שתהרוג את המצרי?".

ד. הנימה החברית באה לביטוי גם בנוסח הפתיחה לדו שיח:

א"ל הקב"ה, משה בן מי אתה? א"ל, בן עמרם. א"ל, ועמרם בן מי הוא?... וקהת בן מי הוא, א"ל, בן לוי. א"ל, וכולם ממי יצאו? א"ל, מן אדם הראשון. א"ל, נשאר מהם שום אדם חי?...

מילות ה' הללו נאמרו בסגנון אישי ואמפתי ומלטף, המתעניין לפני הכל בסיפור המשפחתי, וכלל לא בסגנון משפטי.

נוכל לחדד ולסכם: מדרש זה מצייר בפנינו שאין הקב"ה מעיר מצד עצמו על אודות פגם שישנו בהריגת המצרי ע"י משה, אלא מעלה עניין זה בתגובה למצוקתו של משה רבנו מול סיום חייו הקרב והבלתי נמנע. משה ממאן לקבל שחטא אדם הראשון מהווה עילה מספקת למיתתם של כל צאצאיו דור אחר דור, ובנקודה רותחת זו 'מגייס' הקב"ה את הריגת המצרי ע"י משה כאמצעי להצביע על כתם כלשהו שנשמתו של הנביא והמנהיג הגדול, במגמה להקל על משה להתפייס עם גזירת מותו שלו. נמצא שגם לדעת המדרש הנ"ל מדובר פה בחטא דק וגבולי, לא חטא ממשי - כי אם החטא של השלמות האנושית העליונה.

גישת נחמה ליבוביץ' לנושא

הבנה אחרת ומפתיעה מצאנו בספרה של פרופ' נחמה ליבוביץ' ז"ל³. בסיימה לצטט את הפסקה במילים "כלום אתה יכול להחיות כמוני?" היא מסכמת את הדברים כך: ובזה נסתיים הוויכוח, והשלים משה רבנו עצמו למיתה וקיבל עליו את הדין... לפי מדרש זה, אילו הייתה במשה רק עבירה זו בלבד של הריגת הנוגש - הריגה ספונטאנית שאינה עונש בית דין - כבר היה בזה לקנוס עליו מיתה. אך דבריה תמוהים: האם אכן מתכוון המדרש לומר שבעטייה של הריגת המצרי נקנסה מיתה על משה? לא ולא, כי הרי כפי שהתבאר לא בעונש מדובר כאן. עונש משמעו לשלול מהאדם דבר מה השייך לו בטבע, ואילו עניינו של המדרש הוא במניעת משה מלזכות בתוספת ימים פלאית אשר איש בעבר לא זכה לה. גם ראינו שמשה לא קיבל עליו את הדין - הוא הודה לה' על הטובה, אבל לא הודה בשום חטא!⁴

אפשר היה לדחוק ולומר שנחמה ז"ל, שהתאפיינה ביסודיות שלה, נעלם ממנה בפעם הזאת הביאור הנכון מפני טרדות ועומסים מגוונים, ומי לא טועה מדי פעם. אלא שבנוסף, השמיטה נחמה מהדיון שני מקורות חז"ליים המשבחים במפורש את הריגת המצרי. האחד, בסנהדרין נח, ב: "אמר רבי חנינא: גוי שהיכה את ישראל חייב מיתה, שנאמר ויפן כה וכה וירא כי אין איש ויך את המצרי וגו'". והשני, במכילתא דרבי ישמעאל בשלח (מסכתא דשירה פרשה א):

בשלושה דברים נתן נפשו משה עליהם ונקראו על שמו. נתן נפשו על התורה ונקראת על שמו... נתן נפשו על ישראל ונקראו על שמו... והיכן מצינו במשה שנתן נפשו עליהם, שנאמר ויהי בימים ההם ויגדל משה ויצא אל אחיו וירא בסבלותם (שמות ב, יא), וכתוב ויפן כה וכה, הא לפי שנתן נפשו עליהם ונקראו על שמו. נתן נפשו על הדיינין ונקראו על שמו... שנאמר ויצא ביום השני וגו' ויאמר מי שמך לאיש שר ושופט עלינו... וישמע פרעה וגו' (שמות ב, יג-ד)...

3 'עיונים חדשים בספר שמות'. ספרית אלינר, ירושלים תש"ל, עמ' 39, בתוך הפרק "ויגדל משה ויצא אל אחיו".

4 שגיאה זו פגשתי גם בספרו של פרופ' אבי שגיא 'הדות: בין דת למוסר', ספריית הילל בן חיים, 1989, עמ' 197. וזו לשונו: "מדרש פטירת משה... משה עשה אפוא מעשה נחפז, מדעתו, ולמעשה זה אין שום צידוק מוסרי, אפילו לא בפיו של משה. לפיכך על הריגה זו עליו להיענש עונש כה חמור". אך זאת ייאמר, למרות טעותו בעניין הבנת המדרש הנ"ל שגיא (שם בעמ' 183) לפחות לא השמיט את הגמרא בסנהדרין דף נח שהזכרנו למעלה.

מדובר בשני מקורות יסוד של תורה שבעל פה, מקורות אותם השמיטה מהמאמר "ויגדל משה ויצא אל אחיו" שהקדישה נחמה לעניין הריגת המצרי⁵. זו השמטה בעייתית, בעיקר כאשר מאידך בחרה להתמקד ב"מדרש פטירת משה רבנו" המאוחר⁶, ובפרט שבמאמרה תפסו מקום מקורות שונים, הכוללים רעיונות שאינם נוגעים בנקודה הרוחנית.

עוד יושם לב למילים שבחרה (עמ' 36 שם) כהקדמה לדיון בסיפור 'ויך את המצרי': מוזר הוא הדבר ואין מנוס ממנו: פעולת משה רבנו - אביהם של הנביאים, אשר הוא הוא שציווה לנו את התורה - פעולתו הראשונה הייתה **רצח**. והתחבטו בכך בעלי פשט ובעלי דרש, ראשונים ואחרונים, ולא מצאו מנוח.

את תיבת 'רצח' הדגשתי בכדי להטעים שהיא מציינת עמדה שיפוטית - לא תיאור עובדות אובייקטיבי כראוי לדברי פתיחה. אילו התנסחה נחמה "פעולת הריגה שמעוררת סימני שאלה", או "הכאה שהביאה למיתת המצרי בלא פסק דין", ניחא. אבל 'רצח' מאן דכר שמיה? ונקודה נוספת: הפרשנים הרבים ש"לא מצאו מנוח" לדבריה בעניין זה - לא מוכרים לי. יגעתי ולא מצאתים.

אשאל בזהירות, האם מגמה או עמדה כלשהי 'קלקלה את שורתה' של נחמה? לענ"ד אין זה מן הנמנע - שאם לא כן, היאך נפרנס את מילותיה בתיאור אירועי דינה בת יעקב⁷, וזו לשונה: "בפרק לד מסופר על מעשה **רצח** (הדגשה שלי. "יא) של עיר שלמה, אנשים נשים וטף, האם יש הצדקה למעשה זה?". אבל התורה מספרת (בראשית לד, כט): וְאֶת כָּל חַיְלָם וְאֶת כָּל טַפָּם וְאֶת נְשֵׁיהֶם שָׁבוּ וַיָּבֹאוּ וְאֶת כָּל אֲשֶׁר בְּבֵית. הדברים מפורשים, מדובר בשבי הנשים והילדים, לא בהריגה, ובוודאי לא ברצח. רק את הזכרים הגדולים הרגו ובהם חמור ואביו, ראה פסוקים כה-כו. טעות פרשנית כה בולטת אינה מתגבשת אלא בהיסח הדעת - אך לא בהיסח הלב⁸.

5 הערה על השמטתה של נחמה את המקורות המצדדים במעשהו של משה מצאתי גם בספרה של לאה אברמוביץ 'סיפורי נחמה' תשע"ה עמ' 48, בשם של 'תלמידי חכמים'. עיי"ש.

6 מדרש פטירת משה כלול בספר 'דברי הימים של משה רבנו', ספר שערכו ואמינותו נתונים בעננה של מחלוקת.

7 'עיונים בספר בראשית'. ספרית אלינר. מהדורה ראשונה ירושלים תשכ"ז, וכן תשנ"ז ועוד. עמ' 264.

8 'מורת המורים' הגב' נחמה ליבוביץ' ע"ה הצטיינה בלימודה העמלני, בערנותה המופלגת לכל מילה ואות, לחומר ולצורה, מתוך עמקות ויושר אינטלקטואלי, וכאישיות חינוכית מוסרית מן המעלה הראשונה. דווקא משום כך בלתי סביר שהתרשלה בעינה בדוגמות שהבאנו. ד"ר גבריאל חיים כהן, המעורה היטב במהלכי יצירתה, ציין באוזניי שנחמה עצמה, ולא עוזר כלשהו, היא שהכריעה ועקבה אחר הנוסח הסופי (ועי' בהערה הבאה). אפשר להעריך שאי הדיוקים המסוימים הללו הם תולדה שלא מדעת מתוך הקו הכללי המאפיין את נחמה (ומוכר לחוקרי משנתה), לבקר

(ועי' בהערה?).

את מעשי אישי המקרא ולהדגיש את אי שלמותם. אולם ספק בעיניי אם הסבר כזה ממצה את אופי כל הטעויות שפירוטנו. באין מוצא ניתן אולי לשער שהנטייה המופרזת להאשמה עצמית קולקטיבית, המקננת כידוע בלבם של כמה וכמה יהודים בהווה ובעבר, צדה (אולי מבלי משים) את לבה - ובנדון דידן גם את פרשנותה - של נחמה, לא מצאתי לע"ע סימוכין או רמיזה להשקפה כזו בשלושה מהספרים שנתכו אודותיה ('נחמה', 'פרקי נחמה' ו'סיפורי נחמה'), ואדרבה, ניכרת בהם אהבתה וגאווה בהשתייכותה לעם ישראל ובמגורים בארץ ישראל. מה אם כן פשר הממצאים שהצגנו? לביאור הדבר אנסה להעלות השערה מעט מפליגה. לנחמה ע"ה הייתה תכתובת עם פרופ' שמואל הוגו ברגמן המנוח, אשר פנה אליה בכסלו תשי"ח (1957) בדברים תקיפים, בהתייחס לתוכן מאמרה "מעשה אבות סימן לבנים" ('עיונים בספר בראשית' תשכ"ז והלאה עמ' 259-263), לו האזין ברגמן בשיחתה ברדיו. דברי הרמב"ן צוטטו בפי נחמה, לאמור: "כי כל אשר אירע לאבינו עם עשו אחיו יארע לנו תמיד עם בני עשו". ברגמן מגיב בדברי נזיפה: "האין את מבינה שאת זורעת שנאה לאדם בלב הלומדים והשומעים?" בתשובתה אליו לא חזרה בה נחמה מהתוכן, אלא בעיקר מצורת התבטאותה. ברגמן לא שקט וחזר והגיב בסגנון חריף למדי, בטענה שעם קום מדינת ישראל בוודאי שאין מקום לעמדותיה של נחמה כלפי צאצאי עשו. נוסח התכתובת המלא הובא בספרה של לאה אברמוביץ 'סיפורי נחמה' (תשע"ה עמ' 210-204) במאמרו של אביעד הכהן. והנה המאמר "מעשה דינה" בו כלול הפירוש השגוי הנ"ל ממוקם בכל המהדורות של 'עיונים בספר בראשית' (עמ' 269-264), בצמוד **אחרי** מאמרה "מעשה אבות סימן לבנים", מושא הפולמוס עם פרופ' ברגמן. מעתה יתכן שבביאור מעשה דינה ביקשה נחמה 'לכפר' על הרושם שעשו דבריה על ברגמן, ונתקלקלה השורה הפרשנית מתוך רצונה העז לחדד לעיני הקוראים שבעיניה דם גויים איננו הפקר. יתכן. אני מודע לכך שהשערה זו אינה מבוססת כל צורכה, מפני שסמיכות שני המאמרים בספר המודפס אינה מכריחה שכך היה גם סדר יצירתם. והקורא יבחר. סוף דבר - חרף אי הנוחות שאני חש בניסוח דברי כאן, שמשולבת בהם מעין נבירה בפגימות מועטות מתוך שלל כתביה של מוֹרָה גדולה, מורה לרבים, אישיות חרוצה שהתמיהה עשרות שנים בהרבצת תורה, אשה רבת זכויות ורבת זהירות במעשיה ואורחות לימודה - דומני ששפתיה דובבות אמן בראותה כי אנו שופטים את פירושה באופן דומה לדרך בה שפטתה היא את התנהלותם של אבותינו בני יעקב ושל משה רבנו ע"ה.

9 לאמיתו של דבר העובדות מורכבות יותר. בשלוש מהדורות ראשונות של 'עיונים בספר בראשית' (תשכ"ז, תשכ"ט, תשל"א) נדפסה בעמ' 264 הטעות הפרשנית ב'מעשה דינה', וממהדורת תשל"ג ועד מהדורת תשמ"ג תוקנה השגיאה, ונדפסו הדברים בזה"ל: "בפרק לד מסופר על מעשה רצח, רצח כל תושבי העיר **הגברים** וביזת צאנם בקרם וחמוריהם. האמנם יש הצדקה למעשה? האמנם יש הצדקה בכך, שמעשה זה, פעולת התגמול, הוא למעשה פשע מתועב..." (ההדגשה שלי. י"א). אלא שבמהדורה תשיעית תשמ"ז חזרה הטעות הפרשנית, ומאז היא מודפסת בכל המהדורות עד היום הזה. יוצא אם כן שלאורך 5-6 השנים הראשונות לא הבחין איש בשגיאה הפרשנית, ולאחר מכן נתגלתה לנחמה השגיאה. מאז ולאורך עשר שנים (תשל"ג-תשמ"ג) נדפס הביאור כשהוא מתוקן, אולם מתשמ"ז (כעשר שנים לפני פטירתה של נחמה) ואילך מודפס שוב הפירוש השגוי בכל המהדורות שפגשת, והוא מככב גם בימים אלה (תשפ"ג!) בספריותינו. דרך אגב, התיקון שתיקנה נחמה את הנוסח לא ניכר כלל בצורת העמוד ובחלוקתו לפסיקאות, שכן הפירוש

יחסי יהודים-גויים לאור מדרש זה

פירושה של נחמה למדרש פטירת משה, כמתאר חטא ועונשו, נותן מקום לתפוס את המדרש כמבקש להביע אזהרה כלפינו היהודים לבל יהיו מי מאתנו, גם כשהוא נתון בכאבו ובכעסו, לפגוע בגויים מבקשי רעתנו בקלות ראש ובלא בדיקה ומשפט. המסר נוגע בין היתר למדינת ישראל הנתונה במאבק לאומי עז עם הערבים - כך הובנה לעיתים נחמה עכ"פ ע"י אחרים. אני הכותב שמעתי מספר הרצאות אקטואליות בנושא היחס לגויים, ובהן בחרו המרצים המלומדים לסיים בעקבות נחמה בציטוט משפט המחץ: "כלום אמרתי לך להרוג את המצרי?" מדרש זה נתקבע בכמה מקומות כשבת מוסר וכאזהרה לישראל, כאילו החטא בהא הידיעה שביצע האיש הגדול, רבן של כל ישראל, שבגיננו איבד את חייו ומעמדו, היה שנהג זלזול בחייו של המצרי המכה - ולנו כתלמידיו ההולכים בדרכו אסור לנו ליפול ולהיכשל במעשה מעין זה. אבל על פי מה שביארנו אין כאן לא עוון ולא אשמה, אלא רק ציור של נפשו הסוערת של משה המבקש להשלים עם גורלו. קריאה זהירה של המדרש מגלה שהמוסר אותו מכוון המדרש להנחיל פונה דווקא אל אומות העולם, כאומר: "אל לכם לחשדנו בנטילת חיי גוי בקלות דעת, שהרי אפילו משה מנהיגנו הגדול נדרש מאת ה' קודם פטירתו לעסוק בשאלת הריגת מצרי המכה יהודי!"

השגוי תופס שתיים וחצי שורות ואילו הפירוש המתוקן רק ממלא את מחציתה הריקה של השורה השלישית, כך נקל היה להדפיס את המהדורה המתוקנת מתשל"ג ואילך בלא טירחה והוצאה יתירה. אך דווקא מפני שתיקון זה התבצע בעדינות ובהיעדר בולטות לא הורגש השינוי, ולא ניכר לקוראים כי באו מילים נוספות אל קרבנה, כך שאפילו ד"ר גבריאל חיים כהן, המעורה היטב במהלכי יצירתה, לא ידע מאומה על עניין זה עד שהעליתי אותו בפניו. לא יפלא אפוא שבחלוף השנים העתיק מאן דהוא לדפוס בתום לב את הגרסה המוקדמת השגויה והיא זו שחדרה לשוק הספרים מתשמ"ז ואילך כנ"ל, כי מניין ידעו המעתיקים על קיומן של שתי נוסחאות, האחת שגויה והאחת מתוקנת? ולא זו בלבד. הדרך המוצנעת בה בחרה המחברת לתקן את הנוסח במהדורה העברית השליכה גם על המהדורה האנגלית בתרגומו של אריה ניומן. בארבע המהדורות שעלה בידי לראות אין זכר לגרסה המתוקנת, ובכולן נדפס הפירוש השגוי (עמ' 380). ולא מוכרת לי מהדורה אנגלית מתוקנת. נחמה נפטרה לבית עולמה בשנת תשנ"ז, ולו הייתה נותנת לבה לתיקון שיטתי של שגיאה זו דומה שהיה בידה לצמצם משמעותית את השתרשותה. יתכן שענוותה הכנה של נחמה, היא זו שגרמה לה שלא להבחין עד כמה היא נתפסת (או תיתפס בעתיד) קְבֵרַת סמכא בציבור רחב, ולפיכך 'לא עשתה עניין' מהטעות הפרשנית הנקודתית ומתיקונה. לעומת זאת אני הכותב דן בדברים אלה בפרספקטיבה של הזמן שחלף, ומתוך מגמה להסיר קיטרוגים מיותרים שנטפלו על העם היהודי, ורק משום כך מיקדתי תשומת לב בשגגה הפרשנית הזו. לדעתי יש לבקש מהמו"ל שיואיל לתקן במהדורות הבאות את הטעות כפי הנוסחים הנכונים מתשל"ג ועד תשמ"ג, ובנייתם יש לתקן בספריות הציבוריות את הנוסח השגוי, כפי שהמחברת עצמה חזרה בה ותיקנה אותו במהדורות תשל"ג-תשמ"ג כנ"ל.

הבנה ברוח זו פגשנו במקור שהוא כנראה עוד קדום למדרש פטירת מרע"ה, פיוט מאת רבי פנחס הכהן. וז"ל:

לֹא אָמוּת / לָמָּה אָמוּת // אֶ-ל הוֹדִיעֵנִי / עַל מֵה תִּרְיַבְנִי.
אִם אָף דָּם מִצְרִי / לְסַבֵּב וְלִהְצֹרִי / גּוֹחֵי וְיוֹצְרִי / בְּעֵבוּרוֹ אֶל תַּעֲצִירִי.
כְּשִׁרְתִּי אֶת נֶאֱצִיו / יִדְעֵתִי כִּי אֵין צְדִיק עוֹמֵד מִחֻלְצִיו.
וְהִשְׁבִּיבוּ אֵיוֹם / בְּעֵצָם הַיּוֹם -
בֵּין כִּי מִצְרִי לְמִפְּח / לְהִבְהֵב יִסְפַּח / וְאִיךָ בְּחֻטָּא יִטְפַּח / וּבְרוּחַ יִנְפַח.
זֹאת לֹא זֹאת / לָמָּה זֹאת אֵין זֹאת // מִשָּׁה עָלָה וּמוּת / כִּי גִזְרָה הִיא שְׁתַּמּוּת¹⁰
בפיוט זה, משה בעצמו ומעצמו מוטרד מוסרית מהריגת המצרי, והקב"ה הוא זה שבמענהו מצדיק את המעשה.

מצירוף המקורות הללו מצטיירת סערת נפשו של משה, הבודק בחורים ובסדקים שמא יש פגם במעשיו במהלך שבילי החיים. בחששות עמומים עסקינן, המוארים ומובלטים באור נשמתו של משה במאמציו להתפייס עם קצו הקרב. נמצא שהתלבטויותיו של מרע"ה מול הקב"ה מקרינות את מעלתו כזהיר בחיי אדם, יהודי או גוי, ידיד או אויב - זה עיקרו של הלקח העולה מכאן. הגע עצמך, לוי ביקש מדרש פטירת משה להביע תוכחה למשה ולישראל, האם היה מדגיש שפל הדין והדברים נסובו לא בשאלה האם חייב משה להיענש בשלילת דבר היקר ללבו (והשייך לו לפי דרכו של עולם), כי אם בשאלה האם זכאי משה לתוספת חיים פלאיים חרף גזירת המוות הכללית הגורפת?

דברי סיום

במדרש תנחומא (ואתחנן ו) ישנו תיאור דומה להפליא למדרש פטירת מרע"ה אפילו בפרטיו, אך הריגת המצרי אינה נזכרת שם כלל, לא בפי ה' ולא בפי משה¹¹. והיות שמדרש תנחומא קודם כרונולוגית למדרש פטירת משה, מה מוזר הדבר שדווקא בתקופה שהאוויר רווי עלילות דם ייכתב מדרש המוכיח את היהודים ומתרה בהם באמצעות תזכורת מהריגת משה את המצרי. והאמת נראית כדברינו, שעניין המצרי צורך למדרש בעומק ימי הביניים לאוזניהם של נוצרים וגויים אחרים, לבל יראו בכל אחד מאתנו מי שעלול להרוג גוי בשל פגיעה כלשהי ביהודי. יכירו וידעו

¹⁰ 'פיוטי רבי פנחס הכהן'. שולמית אליצור. תשס"ד. האיגוד העולמי למדעי היהדות. ירושלים. עמ' 560-559. תודה למחברת שהבהירה לי במכתב כמה דברים.

¹¹ הגרסה בתנחומא עשויה אפוא ללמד גם אם לא בהכרח, ש'מדרש פטירת משה' שילב את גרסת תנחומא המוקדמת, עם דרשה מאוחרת שיסודה שנים הרבה לאחר מכן (נחמה בעיונים לספר שמות [שם עמ' 39] הסתפקה בהערה אגבית קצרצרה, שבמדרש תנחומא לא נזכרת הריגת המצרי).

האומות, שבמסורת היהודית מושרש ערכם של חיי אדם, ואפילו הוא אויב, וראיה לכך היא אי המצפון השקט של משה עליו השלום בגין הריגתו את המצרי.

מאמרנו לא עסק בשאלה האם מותר או מצוה להרוג אויב כדוגמת מצרי המכה יהודי, ואם מותר באלו נסיבות הדבר מותר. ממקורותינו ברור לגמרי שאין היתר גורף. גם לא דנו כאן בשאלה האם הריגת המצרי בידי משה הייתה בשגגה, והאם יש בהריגתו חטא¹². מאמר זה כולו התמקד בטעות הפרשנית הנוגעת במגמת מדרש פטירת מרע"ה, והעלינו שהתפיסה הגורסת שהמדרש מוכיח את משה ואת עמו בגין זלזולם בחיי הגוי, היא תפיסה מסולפת. אדרבה, במדרש זה מצטייר מרע"ה כאיש שתקיפותו המשתקפת בפולמוס עז מרקיע שחקים ויורד תהומות, למול אלוקיו - מתקיימת בכפיפה אחת עם רפואת הרגש ועדינות המצפון, ומשתלבת בזהירותו הבסיסית של משה בחיי כל אדם, ואדם המשתייך למחנה האויב בכלל זה.

בתורה ובנביאים שכיחים דברי תוכחה המופנים לעם ישראל, לחלקים ממנו או לאיש מאישיו, והיא תהילתנו. אולם ה'תוכחה' למשה ולעמו בגין הריגת המצרי המיוחסת למדרש הנ"ל לא הייתה ולא נבראה.

12 מספר מקורות דנים בהריגת המצרי שלא בהקשר לפטירת משה. במדרש רבה פגשנו דעה חריגה הגורסת שמשה נצטווה לבנות ערי מקלט מפני שחש על בשרו את גורלו של הורג בשוגג הנמלט מפני הרודפים אותו ('תורה שלמה' להרי מנחם מנדל כשר כרך ח, שמות פרק ב, אותיות צד-קו, וכן אות קט, ובהרחבותיו והארותיו המרובות). לפי מדרש זה המצרי מת תחת יד משה המכה בו אף שמשה לא רצה להורגו. לעומת זאת במדרש פטירת משה שבו אנו עוסקים ובגמרא בסנהדרין ועוד נראה בפשטות שמשה הרגו במכוון ולא בשגגה. היבט שונה מצאנו בחלק 'רעיא מהימנא' בספר הזוהר; בפרשת משפטים, במאמר 'להפריש ערי מקלט', אותו תרגם בעל הסולם שם באות שעז: "זו המצוה להפריש ערי מקלט למי שהרג. משום אותו המצרי שהרגת במצרים שבו היה נחש הקדמוני וכל המחנות שלו שהיו סובבים אותו, והרגת אותו לפני זמנו, ולא יראת מרודפים שלו שבכמה מקומות רדפו אחריו... שהן הקליפות... והקב"ה נתן לך ערי מקלט להינצל מהן, והם שערי תשובה... ומשום שבמחשבה טובה עשית הכל, כך ירד שם המפורש עליך" (ראו שם עד אות שפג). ובכתבי רח"ו מפי האר"י (שער המאמרים מהד' הרב יעקב משה הלל עמ' ל) ביאר מאמר זה בזה"ל: "מרע"ה הוא גלגולו של הבל... והמצרי שהרג היה קין אחיו, ולכן הרגו בשם המפורש, שם של מ"ב, כדי להעלות נפשו ולתקנו בתוך הקדושה. אמנם עדיין לא היה ראוי לזה, ולא נגמר זמנו להיתקן, והרגו קודם הזמן הראוי לו, ונמצא שהרגו שלא כדין, אלא שזה היה שוגג, כי נתכוון לטובתו, והיה צריך לערי המקלט. ולכן ניתנה לו מצוה זו של הפרשת ערי מקלט ליחשב לו כאילו נס אל ערי המקלט ונתכפר לו...". עפ"י רע"מ והאר"י משה היכה את המצרי בכוונה להורגו, שכן חייב היה המצרי מיתה מפני ששכן בו נחש הקדמוני וכו', אך משה הקדים בשגגה את מועד המתתו, ולא נקמה - כי אם במגמה טובה, והוא לא נענש על כך. כתבי קבלה אלה משרטטים שגיאה דקה ומעודנת במעשה הריגת המצרי ע"י משה. דבריהם משמשים כעין הצהרה לעיני הגויים יותר מאשר לאוזני יהודים, לאמור: אנו בוחנים ודנים בזהירות בשאלת נטילת נשמת כל אדם, למרות היותו אויב גוי המצליף ביהודי חסר אוניס, ומצרי זה קופה של שרצים ייחודית נזקפה לחובתו.